

ARTYKUŁY RECENZYJNE

NA ZACHODZIE BEZ ZMIAN

Uwagi na marginesie pracy Mary S. Hartman, *The Household and the Making of History. A Subversive View of the Western Past*, Cambridge 2004, s. 297

Przekonanie o unikalności rozwoju społeczno-ekonomicznego Europy należy do głęboko zakorzenionych w myśli społecznej¹. James M. Blaut zwracał uwagę, że: „zakłada ono, iż cywilizacja europejska, «Zachód», charakteryzowała się historycznie ugruntowaną unikalnością i niepowtarzalnością swego komponentu rasowego, kulturowego, mentalnego, duchowego lub środowiskowego, które w sumie dawały jej wyższość nad wszystkimi innymi społecznościami ludzkimi od czasów najdawniejszych aż po współczesność”². Jego wariant, zakładający prymat Europy północno-zachodniej nad resztą kontynentu wydaje się mocno ugruntowany w anglosaskich badaniach z historii rodziny i demografii historycznej³. Od czasu obserwacji Thomasa Malthusa przekonanie o rzekomo unikatowym charakterze występującego tam systemu demograficznego i rodzinnego pojawiało się z regularną konsekwencją. Unikalność Europy północno-zachodniej na tle reszty kontynentu widziano bądź to w utrzymywanej za pomocą kontroli rynku matrymonialnego homeostazie demograficzno-ekonomicznej, względnie w specyfice wzorców zachowań małżeńskich *per se*; w wyróżniających się wzorcach współmieszkania, względnie w odmienności mechanizmów formowania się i rozpadu rodziny; w aktywnej roli instytucji pozarodzinnych, kształtujących życie jednostek i całych społeczności; wreszcie, w swoistości występujących na jej terenach systemów pokrewieństwa oraz relacji międzypokoleniowych⁴. Książka amery-

¹ Na ten temat: J.M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*, New York 2000; A. Thornton, *Reading History Sideways. The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*, Chicago 2005, s. 47–130.

² J.M. Blaut, *The Colonizer's Model of the World. Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, New York 1993, s. 1.

³ Więcej na ten temat: M. Szoltysek, *Historyczna demografia i demograficzny etnocentryzm, czyli poszukiwanie 'Innego'*, [w:] *Narodowy wymiar kultury*, red. W.J. Burszta, K. Jaskułowski, Warszawa 2005, s. 155–176.

⁴ Najważniejsze prace powstałe w ramach tego nurtu to: J. Hajnal, *European*

kańskiej historyk Mary S. Hartman wpisuje się w ten nurt. Hartman nie jest, co wymaga podkreślenia, demografem historycznym, a raczej *women's historian*⁵. Jednak zasadnicza rola, jaką w omawianej pracy odgrywiają ustalenia z demografii przeszłości skłania, by w polemice z tezami Autorki demografię historyczną postawić w centrum uwagi⁶.

The Household and the Making of History chce być pracą rewizjonistyczną. Na kartach ośmiu rozdziałów Hartman przeprowadza, jak sama to określa, „niszczący ogląd” dotychczasowego postrzegania przeszłości Europy. Autorka pragnie rzucić nowe światło na wciąż dyskutowany problem sił, które w czasach nowożytnych popchnąć miały kontynent europejski na drogę unikalnego – jak się najczęściej przyjmuje – rozwoju społeczno-ekonomicznego. Zdaniem Hartman, kluczem do zrozumienia długofalowych przemian strukturalnych w Europie na przestrzeni ostatnich pięciu stuleci nie jest ani kształtowanie się państw narodowych, ani wylanianie się światowego systemu kapitalistycznego⁷. Jest nim raczej, przekonuje, unikalny dla tej części kontynentu wzorzec zachowań małżeńskich oraz system formowania się gospodarstw domowych opisany po raz pierwszy przez Johna Hajnal⁸.

Odwołując się często do jego koncepcji, a także badaczy związanych z Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, Hartman wkracza na teren wyjątkowo dobrze spenetro-

---

Marriage Patterns in Perspective, [w:] *Population in History. Essays in Historical Demography*, red. D.V. Glass, D.E.C. Eversley, London 1965, s. 101–143; tenże, *Two Kinds of Preindustrial Household Formation System*, „Population and Development Review” VIII, 1982, nr 3, s. 449–494; P. Laslett, *Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-industrial England. A Consideration of the ‘Nuclear-hardship’ Hypothesis*, „Continuity and Change” III, 1988, nr 2, s. 153–175; M. Mitterauer, *European Kinship Systems and Household Structures. Medieval Origins*, [w:] *Distinct Inheritances. Property, Family and Community in a Changing Europe*, red. C. Hann i in., Münster 2003, s. 35–52.

⁵ Zob. m.in.: *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women*, red. M.S. Hartman, L.W. Banner, New York 1974; M.S. Hartman, *Victorian Murderesses. A True History of Thirteen Respectable French English Women Accused of Unspeakable Crimes*, New York 1977.

⁶ Z innych perspektyw (w tym *women's history*) książkę omawiają: J.P. Zinsser („Journal of Social History” XXXIX, 2006, nr 4, s. 1191–1193), W. Seccombe („International Review of Social History” L, 2005, nr 3, s. 499–501), M. Wiesner-Hanks („Journal of Modern History” LXXVIII, 2006, s. 690–691).

⁷ Zob. Ch. Tilly, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984.

⁸ J. Hajnal, *European Marriage Patterns...*

wany przez historyków rodziny i demografów historycznych, nie tylko z Europy i Ameryki, lecz także z Azji⁹. *The Household and the Making of History* nie jest jednak empiryczną rozprawą z zakresu demografii przeszłości. Autorka nie dodaje żadnych nowych danych, a jedynie opierając się na dostępnych dla niej badaniach proponuje ich reinterpretację i syntezę (s. 5).

Podjmując się tego, Hartman przeformułowuje i wzmacnia klasyczne ustalenia Johna Hajnala i Petera Lasletta (rozdział: „How Northwestern Europe was strange. Marriage, Households and History”, s. 1–33). To co w pracach tych badaczy stanowiło rozproszone i raczej robocze hipotezy, Autorka rozwija do postaci interesującego schematu wyjaśniającego. Opiera się on na kilku zasadniczych założeniach. Hartman widzi procesy historyczne w sposób zdecydowanie „oddolny”. Wbrew tendencji do poszukiwania determinant społeczno-ekonomicznego rozwoju nowożytnej Europy w bezosobowych procesach strukturalnych za decydujące dla ich wystąpienia uznaje, że: „[...] od średniowiecza, aż po czasy współczesne, kobiety w Europie północno-zachodniej wychodziły za mąż najczęściej o dziesięć lat później niż w większości innych społeczeństw rolniczych świata” (s. 10–11). Mówiąc o specyfice zachowań małżeńskich w tej części kontynentu i ich oddziaływaniu na struktury społeczne, Hartman wskazuje na rozleglejszą autonomię kobiet, bardziej partnerski charakter relacji małżeńskich oraz mniejsze znaczenie płci biologicznej jako podstawowej determinanty tożsamości społecznej kobiet i mężczyzn. Tego typu wzorzec małżeński miał oddziaływać daleko poza sferę życia prywatnego, odgrywając „[...] niezastąpioną rolę w popychaniu społeczeństw Zachodu, od czasów średniowiecza, na niepowtarzalną drogę rozwoju historycznego” (s. 31). Jednocześnie Autorka podkreśla, że mówiąc o gospodarstwach domowych i zachowaniach małżeńskich ma na uwadze zasadniczo warstwy chłopskie oraz mniej liczne środowiska służby niezawodowej, a także czeladników w społecznościach miejskich, nie zaś rodziny elit.

Zachodnioeuropejski wzorzec formowania się gospodarstw domowych oraz systemy wczesnych małżeństw Hartman postrzega jako „drastycznie rozbieżne” (rozdział: „Marrying Early and Marrying Late. Divergent and Parallel Lives”, s. 34–69, zwłaszcza s. 40), a proces ich różnicowania umieszcza już w średniowieczu. Różniły się one nie tylko pod względem stosunku do potomstwa, lecz także w zakre-

---

⁹ Zob. np.: *Marriage and the Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal Hypothesis*, red. T. Engelen, A.P. Wolf, Amsterdam 2005.

sie cyklu życia kobiet i mężczyzn. Ostatecznie Hartman stwierdza, że: „[...] północno-zachodnioeuropejski system późnych małżeństw, przynajmniej w swej «klasycznej» formie zakładającej obecność współmieszkającej służby niezawodowej, występował tylko w jednej bardzo małej części świata i to nie dłużej niż od pięciu stuleci. Tymczasem, reguły wczesnego zawierania małżeństw (dla kobiet) przetrwały przez tysiąclecia w takich miejscach, jak na przykład Chiny” (s. 82).

W rozdziale trzecim („The Riddle of the Western Family Pattern”, s. 70–110), odwołując się do rozproszonych studiów lokalnych, Autorka przekonuje, że dominujący w Europie północno-zachodniej system gospodarstw domowych w istocie nie spełniał podstawowych potrzeb społeczności rolniczych. Nie był bowiem „rodzinny” (*familistic*), a „indywidualistyczny” (s. 74). Stwarzał konieczność pozyskiwania pozarodzinnej siły roboczej, prowadził do osłabienia więzi międzypokoleniowych oraz wyjścia kobiet poza ścisły obszar gospodarki rodzinnej czy rodowej. Nawiazując głównie (i dość bezkrytycznie) do pracy Davida Herlihy’ego¹⁰, Hartman wiąże genezę północno-zachodnioeuropejskiego wzorca rodzinnego z rozpadem struktur administracyjnych cesarstwa rzymskiego i gospodarki niewolniczej. Procesy te miały skłaniać ówczesnych wolnych dzierżawców ziemi do opóźniania małżeństw potomstwa żeńskiego w celu jak najdłuższego korzystania z pracy jego rąk. W przeciwieństwie do upowszechnionego w nauce poglądu podkreślającego instytucjonalną kontrolę zwierzchności feudalnej nad zachowaniami demograficznymi poddanych¹¹, wyłonienie się wzorca późnych małżeństw Autorka widzi jako efekt oddolnej inicjatywy mieszkańców rodzinnych gospodarstw domowych (s. 93).

W kolejnych rozdziałach („The Women and Men of Montaignou and Salem Village. Patterns of Gender and Power”, s. 111–143; „Communities in Crisis. Heresy, Witchcraft, and the Sexes in Montaignou and Salem”, s. 144–175) Hartman analizuje związek między specyfiką wzorca rodzinnego a relacjami władzy między płciami w trakcie burzliwych wydarzeń w dwóch oddalonych w czasie i przestrzeni społecznościach (proces inkwizycyjny w Montaignou w XIV w.; „polowanie na czarownice” w siedemnastowiecznym Salem). Pomimo

---

¹⁰ D. Herlihy, *Medieval Households*, London 1985. Zob. krytykę reprezentatywności wykorzystanej przez Herlihy’ego podstawy źródłowej w recenzji jego pracy autorstwa R.H. Hiltona, „The English Historical Review” CII, 1987, nr 402, s. 110–113.

¹¹ Zob. np.: K. Kaser, *Serfdom in Eastern Europe*, [w:] *The History of the European Family*, red. D.I. Kertze, M. Barbagli, New Haven–London 2001, t. I, s. 24–62.

błędów interpretacyjnych¹², są w tym rozdziale wątki interesujące. Zdaniem Hartman, typowa dla Zachodu (Salem) niezależność jednostek rodzinnych od szerszych środowisk krewniaczych – choć zmniejszała subordynację kobiet, to jednocześnie redukowała krąg osób stanowiących potencjalne wsparcie w sytuacjach zagrożenia ich zdrowia bądź życia. Patriarchalny charakter struktur krewniaczych i mechanizmów dziedziczenia (Montaillou) uznaje ona ostatecznie za mniej opresywny wobec kobiet, a „polowanie na czarownice” w Salem przedstawia ostatecznie jako jedną z form reakcji męskiej społeczności na postępujące zacieranie się różnic między sferą kobiecą i męską (efekt funkcjonowania północno-zachodniego wzorca rodzinnego).

Implikacją dotychczasowych rozważań Hartman jest uznanie tożsamości płciowej za konstrukt społeczny, a mechanizmów formowania rodziny za czynnik o zasadniczym znaczeniu w procesie jej kształtowania (rozdział: „What Men and Women Want”, s. 176–201). Autorka ponownie podkreśla zasadnicze różnice między obu systemami rodzinnymi. Systemy wczesnych małżeństw, przekonuje, podtrzymywały i utrwały oparte na wyznacznikach psychologicznych i biologicznych formy dominacji mężczyzn. System późnego zawierania małżeństw, zastępując w Europie Zachodniej struktury rodzinne typowe dla większości społeczeństw rolniczych, przeciwnie – rozbijał podstawowe elementy, na których przez stulecia wspierało się pojęcie męskości (s. 192).

Hartman odwraca logikę rozumowania dominującą w badaniach demograficzno-historycznych, w których relacje panujące w gospodarstwach rodzinnych traktowano najczęściej jako efekt oddziaływania zewnętrznych czynników strukturalnych i instytucjonalnych („Interpreting the Western Past with the Women and Households Left in 1500–1800”, s. 202–242)¹³. Implikacje specyficznych dla Europy

---

¹² Hartman błędnie określa system gospodarstw w Montaillou jako nuklearny, podczas gdy region Pirenejów charakteryzowało występowanie struktur rodzinnych znanych jako *stem family* (franc. *famille souche*). Zbyt pochopnie uznaje też istnienie wyraźnej segregacji płci w Montaillou, zapominając, że w charakterystycznym dla tego regionu systemie dziedziczenia zasadniczą linię podziału nie wyznaczała płeć, a kolejność urodzenia. Zob. M.-P. Arrizabalaga, *Succession Strategies in the Pyrenees in the 19th Century. The Basque Case*, „History of the Family” X, 2005, s. 271–292; A. Fauve-Chamoux, M.-P. Arrizabalaga, *Family Transmission in Eurasian Perspective. Introduction*, tamże, s. 183–193.

¹³ Zob. np.: A.S. Alderson, S.K. Sanderson, *Historic European Household Structures and the Capitalist World-economy*, „Journal of Family History” XVI, 1991, nr 4, s. 419–432. Por. P. Laslett, *Family and Household as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared*, [w:] *Family Forms in Historic*

północno-zachodniej relacji małżeńskich – zrationalizowanych, zindywidualizowanych i egalitarnych – wykraczają jej zdaniem daleko poza sferę prywatną. Hartman dostrzega je w wyłonieniu się i sukcesie protestantyzmu w Europie Zachodniej, a także ruchów politycznych i społecznych popularyzujących w Anglii wczesnej nowożytności polityczną równość i równouprawnienie. Autorka podejmuje się też reinterpretacji genezy rewolucji przemysłowej w Europie Zachodniej. Podobnie jak niegdyś Alan Macfarlane, zjawisko to wiąże ona z ukształtowaniem się unikalnego, nuklearnego systemu rodzinnego¹⁴, a genezę kapitalizmu widzi w uaktywnieniu się zindywidualizowanych i skalkulowanych struktur motywacyjnych. Strategie przetrwania mieszkańców niezależnych od środowisk krewniaczych i niezwiązanych mechanizmami dziedziczenia gospodarstw domowych w Europie Zachodniej miały przygotować pod nie grunt.

Rozdział końcowy („The Late-marriage Household, the Sexes, and the Modern World”, s. 243–278) opiera się niemal wyłącznie na materiale zebrany przez Davida S. Rehera i na zaproponowanej przez niego interpretacji geografii form rodzinnych we współczesnej Europie¹⁵. Hartman przekonuje w nim, że powstały w poprzednich stuleciach podział na odmienne systemy rodzinne i małżeńskie nadal decyduje o zróżnicowaniu postaw i zachowań mieszkańców kontynentu europejskiego, zwłaszcza w zakresie kulturowych relacji płci.

* * *

Pracę Hartman należy uznać za interesującą. Autorka wykazała się zdolnościami interpretacyjnymi, a proponowane przez nią podejście ma charakter interdyscyplinarny. Dokonała rozległego przeglądu istniejącej literatury przedmiotu, podejmując trud interpretacyjny w tych obszarach, w których większość historyków rodziny zatrzymywała się na empirycznej rekonstrukcji procesów i zjawisk. Za cenne uznać należy rozwinięcie do postaci kompletnego systemu teoretycznego wczesnych hipotez Hajnala i Lasletta – badaczy, których ustalenia wciąż traktowane są jako zasadniczy punkt odniesie-

---

Europe, red. R. Wall i in., Cambridge 1983, s. 559; E. Todd, *The Explanation of Ideology. Family Structures and Social Systems*, New York 1985

¹⁴ A. Macfarlane, *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition*, Oxford 1978.

¹⁵ Koncepcję D.S. Rehera omawiałem w: M. Szoltysek, *Le secret weapon Anglais, jej krytycy i jej „długie trwanie” – rodzina w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group*, „Przeszłość Demograficzna Polski” XXIV, 2003, s. 7–44.

nia w badaniach nad historią rodziny. Zarazem jednak, zaproponowany przez Hartman system teoretyczny – choć intelektualnie pociągający – tylko w niewielkim stopniu znajduje potwierdzenie w istniejących świadectwach empirycznych.

Główna oś wywodów Hartman opiera się na szeregu roboczych hipotez wyprowadzonych z porównania systemów wczesnego i późnego zawierania małżeństw, a następnie rozwiniętych i udokumentowanych za pomocą wybranych badań. Porównania te przeprowadzone są jednak na poziomie bardzo rozległych uogólnień, bagatelizujących znaczną część zebranego przez demografów historycznych materiału. Argumentacja Autorki opiera się zasadniczo na dwóch mocno dyskusyjnych założeniach: 1) jednorodności wzorca rodzinnego i małżeńskiego w Europie północno-zachodniej, oraz 2) jego niepodważalnej unikalności. Obie konstatacje stanowią w istocie warianty mocno zakorzenionej w nauce anglosaskiej wiary w „mit zachodnioeuropejskiego cudu”¹⁶, będąc przykładem i złej geografii, i fałszywej historii¹⁷.

Podkreślmy w pierwszej kolejności, że zarówno pod względem wieku zawierania małżeństw, jak i struktury gospodarstw domowych, Anglia (bo do świadectw angielskich Autorka odwołuje się najczęściej) nie była ani jednorodna, ani unikalna w stopniu, o jakim Hartman przekonuje. W najbardziej jak dotąd rozległym ujęciu tego zagadnienia¹⁸ trudno znaleźć potwierdzenie dla przekonania Autorki o małżeństwach zawieranych przez kobiety w Europie północno-zachodniej około 30 roku życia. Wrigley, Davies, Oeppen i Schofield ustalili na podstawie rekonstrukcji rodzin z 26 parafii angielskich, że w latach 1780–1809 wiek zamążpójścia kobiet oscylował w Anglii wokół 24 lat, w okresie 1830–1837 uzyskując wartość średnią 23,1¹⁹. Znamienne są też w tym kontekście wyniki mniej znanych lokalnych studiów angielskich. I tak, na przykład, w miejscowości Countersthorpe we wschodniej Anglii w latach 1700–1851 wiek zamążpójścia kobiet miał tendencję stałą i wynosił 22,5 roku²⁰. Z kolei w przedprzemysłowej

¹⁶ J.M. Blaut, *The Colonizer's Mode...*, s. 128–135; M. Szołtysek, *Historyczna demografia...*

¹⁷ J.M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*, dz. cyt., s. 1.

¹⁸ E.A. Wrigley, R.S. Davies, J.E. Oeppen, R.S. Schofield, *English Population History from Family Reconstitution, 1580–1871*, Cambridge 1997.

¹⁹ Zob. tamże, tab. na s. 134, 141.

²⁰ R.M. Carpenter, *Peasants and Stockingers. Socio-economic Change in Guthlaxton Hundred, Leicestershire, 1700–1851*, niepublikowana rozprawa doktorska z Uniwersytetu w Leicester, 1994 (cyt. za: S. King, *English Historical Demography and the Nuptiality Conundrum. New Perspectives*, „Historical Social Research” XXIII, 1998, s. 134, przyp. 15).

społeczności Carverley-cum-Farsley (Yorkshire) średni wiek kobiet przy pierwszym zameściu wahał się w latach 1650–1830 pomiędzy 22,5 a 23,5 roku²¹.

Trzeba podkreślić z całą mocą, że postawiona przez Hartman w rozdziale trzecim teza, jakoby: „[...] późny wiek zawierania małżeństw był zjawiskiem specyficznym wyłącznie dla Europy północno-zachodniej” (s. 85), jest w znacznym stopniu chybiona. Warto przypomnieć, że sam Hajnal wzorzec wczesnych małżeństw utożsamiał z wiekiem małżeńskim kobiet niższym niż 21 lat (a często oscylującym wokół 16), zaś jego przeciwieństwo z systemem, w którym średnia ta wynosiła około 24 lat²². Zostało dowiedzione, że na większości terenów Europy Środkowej (przynajmniej między XVII i XIX stuleciem) pierwszy wariant należał do rzadkości (terytorium Królestwa Węgier stanowi tu wyjątek), podczas gdy drugi występował przynajmniej na niektórych jej obszarach (czasem w nieco zmodyfikowanej formie)²³.

Niejednoznacznie przedstawia się też bezkrytycznie przyjmowana przez Hartman jednorodność Anglii pod względem występujących tam struktur rodzinnych²⁴. Zupełnie już bagatelizowane są przez Autorkę wyniki wielu badań podkreślających wewnętrzną dynamikę oraz zróżnicowanie systemów rodzinnych na terytoriach leżących

²¹ S. King, dz. cyt., s. 138–139.

²² J. Hajnal, *Two Kinds of Preindustrial...*, s. 452; tenże, *European Marriage Patterns...*, s. 132.

²³ M. Cerman, *Central Europe and the „European Marriage Pattern”*. *Marriage Patterns and Family Structure in Central Europe, Sixteenth through Nineteenth Centuries*, [w:] *Family History Revisited. Comparative Perspectives*, red. R. Wall, T.K. Hareven, J. Ehmer, Newark 2001, s. 282–307; M. Todorova, *Myth-making in European Family History. The zadruga Revisited*, „East European Politics and Society” IV, 1990, s. 30–76. Zob. też: C. Kuklo, M. Kamecka, *Marriage Strategies in Poland. Social and Spatial Differences (16th–18th Centuries)*, „Historical Social Research” XXVIII, 2003, nr 3, s. 29–43; M. Szoltysek, *Astride the Hajnal Line – Household and Family in Upper Silesian Parish of Bujakow, 1766–1803*, „Polish Population Review” XXV, 2004, s. 59–93. Zob. też: G. Collenteur, R. Paping, *Age at First Marriage in Eighteenth and Nineteenth-century Russia and the Netherlands. Tradition or Economic and Social Circumstances?*, [w:] *Where the Twain Meet Again. New Results of the Dutch-Russian Project on Regional Development 1750–1917*, red. P. Kooij, R. Paping, Groningen 2004, s. 147–167.

²⁴ Zob. zwłaszcza: P. Laslett, K.W. Wachter, R. Laslett, *The English Evidence on Household Structure Compared with the Outcomes of Microsimulation*, [w:] *Statistical Studies of Historical Social Structure*, red. K.W. Wachter, E.A. Hammel, P. Laslett, New York 1978, s. 70–73, 78–79; R. Wall, *Regional and Temporal Variations in English Household Structure from 1650*, [w:] *Regional Demographic Development*, red. J. Hobcraft, P. Rees, London 1977, s. 89–113.

poza „północno-zachodnioeuropejskim centrum”: w Azji oraz Europie Środkowej i Wschodniej.

Już w latach osiemdziesiątych XX w. Laurel L. Cornell zwracała uwagę, że struktura gospodarstw domowych w Japonii w okresie Meiji nie odbiegała znacznie od form rodzinnych występujących w południowo-zachodniej i środkowej Europie. Co więcej, Cornell postawiła mocną hipotezę o istnieniu w Japonii badanego czasu służby niezawodowej o charakterze zbliżonym do zaobserwowanej w Anglii przez Lasletta²⁵. Traktowaniu występujących w dziewiętnastowiecznej Japonii form rodzinnych jako reprezentujących *joint-family system* (który to Hajnal przeciwstawił wzorcom dominującym w Europie Zachodniej) sprzeciwiał się też Osamu Saito²⁶. Badania tych autorów pokazują dobitnie, jak zubożona – i w istocie niepoprawna – jest analiza Hartman kontrastująca wyłącznie systemy „wielorodzinne” i „proste”²⁷. Ma to znaczenie z dwóch powodów. Uznaje się bowiem, że formacje rodzinne oparte na modelu *stem family* były w istocie pokrewne systemowi gospodarstw nuklearnych i traktować je należy jako jego wariant²⁸. Do sceptycyzmu wobec argumentacji Hartman skłania również fakt, iż w systemach *stem family* pozycja kobiet nie była zawsze podrzędna w stosunku do potomstwa męskiego. Fakt, że tego rodzaju formy rodzinne zostały zidentyfikowane na znacznych obszarach Europy Środkowej każe z ostrożnością

²⁵ L. Cornell, *Hajnal and the Household in Asia. A Comparativist History of the Family in Preindustrial Japan, 1600–1870*, „Journal of Family History” XII, 1987, nr 1–3, s. 143–162 (zwłaszcza s. 150 i 155).

²⁶ O. Saito, *Two Kinds of Stem-family System? Traditional Japan and Europe Compared*, „Continuity and Change” XIII, 1998, nr 1, s. 167–186.

²⁷ Hartman posługuje się zamiennie terminami *joint family* (rodzina połączona) oraz *multiple family* (rodzina wielokrotna), przeciwstawiając je nuklearnym gospodarstwom Europy Zachodniej, co jest nieprecyzyjne. W literaturze przedmiotu podkreślano, że formacje typu *stem family* występujące na znacznych terenach Europy i Azji, choć stanowiły wariant rodzin wielopokoleniowych, były jednak strukturalnie i jakościowo odmienne od typu *joint*. Zob. na ten temat: D.I. Kertzer, *The Joint Family Household Revisited. Demographic Constraints and Household Complexity in the European Past*, „Journal of Family History” XIV, 1989, nr 1, s. 1–2. Hartman nie dostrzega też, że pod pojęciem *joint family* kryły się w istocie niekiedy bardzo zróżnicowane mechanizmy formowania się rodziny i wzorce zachowań małżeńskich; zob. P.P. Viazov, D. Albero, *The Peasant Family in Northern Italy, 1750–1930. A Reassessment*, „Journal of Family History” XV, 1990, nr 4, s. 461–482.

²⁸ J. Ehmer, *House and the Stem Family in Austria*, [w:] *Household and the Stem Family in Eurasian Perspective (Maison et famille souche. Perspectives eurasiennes)*, red. A. Fauve-Chamoux, E. Ochiai, Proceedings of the C18 Session Twelfth International Economic History Congress, Kyoto 1998, s. 59–81.

podchodzić do proponowanego przez Hartman modelu²⁹. Unikalność zachodnioeuropejskiego wzorca rodzinnego (przynajmniej w zakresie dominujących w jego ramach struktur gospodarstw domowych) kwestionują też zakrojone na dużą skalę badania porównawcze. Konfrontacja danych z 73 parafii polskich z końca XVIII w. z próbą 17 najlepiej przebadanych społeczności angielskich z podobnego okresu wykazała wyraźną przewagę gospodarstw typu nuklearnego na ziemiach Korony i Śląska. Te strukturalne podobieństwa między modelem angielskim a formami rodzinnymi występującymi na części ziem polskich, nawet jeśli wymagają dalszych studiów szczegółowych, skłaniają do ponownego przemyślenia podstawowych założeń odnośnie dywersyfikacji zachowań demograficznych i postaw rodzinnych w dawnej Europie³⁰.

Autorka zbytnio też zawiera rzekomej niezależności i autonomiczności gospodarstw domowych funkcjonujących w typowym dla Europy północno-zachodniej wzorcu rodziny. Tymczasem, w znanym studium *The Myth of Immutable English Family* Zvi Razi przekonywał, że w społecznościach chłopskich Anglii aż po XII stulecie (a na niektórych obszarach po zmierzchu średniowiecza) krewni odgrywali znaczącą rolę. Faktyczna nuklearyzacja systemów rodzinnych w XIII w. przyniosła (przynajmniej w niektórych regionach) ponowne odtworzenie rozleglejszych struktur krewniaczych w trakcie XVI stulecia³¹.

Szczegółowa mikroanaliza Barry'ego Reaya trzech społeczności z hrabstwa Kent w XIX w. pokazała, że niemal 70 procent wszystkich występujących tam wspólnot mieszkalnych miało związki krewniacze z innymi gospodarstwami (prawie 1/4 miała je z trzema lub czterema innymi)³². Podobne wyniki dla parafii Claybrooke Parva

---

²⁹ L.K. Berkner, *The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household. An Eighteenth-century Austrian Example*, „The American Historical Review” LXXVII, 1972, nr 2, s. 398–418; J. E h m e r, dz. cyt.; M. Szoltysek, *Od makromodeli do mikrohistorii. Rodzina i gospodarstwo domowe w parafii bujawkowskiej w XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” XXV, 2004, s. 7–71.

³⁰ M. Szoltysek, W. Pasieka, *Family Forms in Historic East-central Europe (17th–18th Centuries). Collectivity and Individualism, Myths and Reality*; referat w ramach sesji „Newest Research in Historical Sociology of Poland and Eastern Europe”, A Multi-disciplinary Conference on Polish studies, The Polish Institute of Arts & Sciences of America, Hunter College City, University of New York, June 4, 2006.

³¹ Z. R a z i, *The Myth of Immutable English Family*, „Past and Present” CXL, 1993, s. 42–43.

³² B. R e a y, *Kinship and the Neighborhood in Nineteenth-century Rural England. The Myth of the Autonomous Nuclear Family*, „Journal of Family History” XXI, 1996, nr 1, s. 93 n.

z Leicestershire (przełom XVIII i XIX w.) uzyskał Charles Phytian-Adams, wykazując, że 40 procent tamtejszych gospodarstw miało relacje pokrewieństwa przynajmniej z czterema innymi³³. Nawet jeśli przystać na zaproponowane przez Pierre'a Bourdieu rozgraniczenie między pokrewieństwem w sensie genealogicznym a związkami faktycznie „używanymi”, to wobec powyższego i tak niełatwo przyjąć propozycje Hartman³⁴. Podsumowując tę część uwag, stwierdzić należy, że zaproponowane przez nią ujęcie rodziny chłopskiej w Anglii średniowiecza i wczesnej nowożytności jest nazbyt jednostronne i nie uwzględnia faktycznego zróżnicowania opinii badaczy w tym zakresie³⁵.

Na s. 68 swej pracy Hartman pisze, że: „[...] można szeroko dyskutować wady i zalety każdego z omawianych systemów [zawierania małżeństw], nie jest to jednak przedmiotem tej pracy”. Jej analiza jest jednak tylko pozornie wolna od wartościowania. Faktycznie, Hartman wykazuje się brakiem zrozumienia ideologicznych implikacji zaproponowanego przez nią modelu³⁶. Nietrudno przecież dostrzec, że konsekwentne na kartach książki eksponowanie znaczenia północno-zachodnioeuropejskiego systemu rodzinnego wyraża przekonanie Autorki o tym, co jest postępowe, nowoczesne, dobre i właściwe. Nie kwestionując opresywnego charakteru azjatyckich systemów rodzinnych w niektórych najbardziej skrajnych wypadkach³⁷, uznać trzeba, że perspektywa Hartman prezentuje postawę, od której nauki społeczne (zwłaszcza antropologia) przez ostatnie dwie dekady próbowały się dystansować³⁸. Niepomna krytyki, z jaką spot-

³³ C. Phytian-Adams, *Re-thinking English Local History*, Leicester 1987, s. 41.

³⁴ P. Bourdieu, *Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction*, [w:] *Family and Society. Selections from the „Annales”*, red. R. Forstera, O. Ranum, Baltimore 1976, s. 117–144.

³⁵ Omówienie aktualnego stanu angielskich badań w tym zakresie prezentuje P.R. Schofield, *Peasant and Community in Medieval England, 1200–1500*, New York 2003, zwłaszcza s. 77–127. Bardziej wyważone spojrzenie na zagadnienie „angielskiego indywidualizmu” w kontekście chłopskich strategii dziedziczenia prezentuje: J. Whittle, *Individualism and the Family-land Bond. A Reassessment of Land Transfer Patterns among the English Peasantry c. 1270–1580*, „Past and Present” CLX, 1998, s. 26–63.

³⁶ Por. na ten temat uwagi M. Todorovej, *Situating the Family of Ottoman Bulgaria within the European Pattern*, „The History of the Family” I, 1996, nr 4, s. 456.

³⁷ Na przykład: A. Sen, *More than 100 Million Women are Missing*, „New York Review of Books” XX, 1990 (December), s. 61–66.

³⁸ Zob. np.: S. Greenhalgh, *The Social Construction of Population Science. An Intellectual, Institutional, and Political History of Twentieth-century Demography*, „Comparative Studies in Society and History” XXXVIII, 1996, s. 26–66.

kała się zaproponowana przez historyków angielskich geografia form rodzinnych i zachowań małżeńskich w Europie³⁹, Hartman arbitralnie – i zupełnie niesłusznie – umiejscawia skłonność do indywidualizmu, „planowania ku przyszłości” (*planning for the future*) wyłącznie w sferze rodzinnej wzorca północno-zachodnioeuropejskiego (zob. np. s. 238). Zapomina przy tym, że tak „planowanie”, jak i pojęcie „indywidualnej przyszłości” są kategoriami współczesnymi, i to o zasadniczo okcydentalnej proveniencji. Jako takie, przybierały one specyficzne formy zależne od lokalnych kontekstów kulturowych. Ich niewystępowanie wśród pewnej części społeczności wiejskich dawnej Europy trudno uznawać za świadectwo nieistnienia opisywanych przez te pojęcia postaw i zachowań. Może to jedynie wskazywać na konieczność umiejscowienia działań mieszkańców konkretnych społeczności we właściwych ich kulturze kategoriach pojęciowych, czego Hartman nie podejmuje się w żadnym miejscu⁴⁰. Zamiast tego z pracy dowiadujemy się, że zdolność „aktywnego planowania przyszłości” wykształcić się mogła tylko w społecznościach charakteryzujących się późnymi małżeństwami oraz nuklearyzacją rodziny (a przynajmniej szczególnie tam). Tylko tam innowacja i nowatorstwo dominować miały nad przywiązaniem do tradycji i skłonnością do inercji. Hartman bezkrytycznie powieliła stereotyp wielogeneracyjnych społeczności „rodzinnych” (*familistic*) – zawieszonych w bezczasie, opornych wobec zmian, spętanych więzami zwyczaju i tradycji⁴¹. Opinia, wedle której to w społeczeństwach północno-zachodnich narodzić się mogły specyficzne postawy racjonalnego planowania (*future-oriented strategies*; s. 106–107) podtrzymuje odrzucany dziś częściowo, a wywiedziony od Maxa Webera pogląd o unikalnej racjonalności społeczeństw Zachodu⁴².

³⁹ Między innymi: M. Todorova, *On the Epistemological Value of Family Models. The Balkans within the European Pattern*, [w:] *Family History Revisited...*, s. 242–256; M. Verdon, *Rethinking Households. An Atomistic Perspective on European Living Arrangements*, London 1998. Zob. też: M. Szoltysek, K. Rzemieniecki, *Between 'Traditional' Collectivity and 'Modern' Individuality. An Atomistic Perspective on Family and Household astride the Hajnal Line (Upper Silesia and Great Poland at the End of the 18th Century)*, „Historical Social Research” XXX 2005, nr 3, s. 130–170.

⁴⁰ „Klasyczną” już lekcję na ten temat zawiera: C. Geertz, *Thick Description. Toward an Interpretive Theory of Culture*, [w:] tenże, *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York 1973, s. 3–30.

⁴¹ W.A. Douglass, *The famille souche and its interpreters*, „Continuity and Change” VIII, 1993, nr 1, s. 87–102, demistyfikował tego rodzaju dyskurs w odniesieniu do badań nad rodziną hiszpańską.

⁴² Zob. J.M. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*, dz. cyt., s. 19–30.

Hartman wykazuje się zarazem całkowitym brakiem wiedzy o realiach chłopskiego gospodarowania na innych – w tym środkowo-europejskich – terenach kontynentu i ich implikacjach w zakresie strategii rodzinnych. W istocie, złożoność i racjonalność chłopskich strategii przetrwania (na przykład w zakresie mechanizmów przekazywania funkcji głowy gospodarstwa) w realiach wtórnego poddaństwa oraz różnorodne formy zarządzania związanym z nim ryzykiem, to wątki nie tylko niepodjęte przez Hartman, ale w zasadzie nieobecne w nauce anglosaskiej⁴³.

Za wykluczeniem Europy Środkowo-Wschodniej z analizy porównawczej mogłaby co prawda przemawiać często podkreślana w literaturze nieporównywalność tej części kontynentu, wynikająca z jej długotrwałego zdominowania przez struktury wtórnego poddaństwa⁴⁴. Cytowany często zagranicą (ale nie przez Hartman) tekst Witolda Kuli na temat uwarunkowań rodziny chłopskiej w warunkach feudalnych zdawałoby się, że stanowi wystarczający argument na poparcie tej tezy⁴⁵. Jednak w badaniach z historii rodziny przynajmniej kilkakrotnie ukazano już, że chłopstwo nie było wyłącznie elementem w grze prowadzonej przez zwierzchność feudalną, że – zamiast tego – chłopci racjonalnie (to jest, w zgodzie z własnymi specyficznymi pojmowanymi interesami) kalkulowali, podejmując rozmaite działania⁴⁶. Ostatecznie należałoby uznać, że strategię przetrwania rodziny wiejskiej w warunkach poddaństwa wymagały racjonalności i przedsiębiorczości w stopniu nie mniejszym niż w warunkach całkowitej wolności osobistej⁴⁷, choć pytanie o rolę w tych procesach

---

⁴³ Por. A. Plakans, *Peasant Families East and West. A Comment on Lutz K. Berkner „Rural Family Organization in Europe. A Problem in Comparative History”*, „Peasant Studies Newsletter” III, 1972, s. 11–16.

⁴⁴ Zob. np.: D.S. Reher, *Family Ties in Western Europe. Persistent Contrasts*, „Population and Development Review” XXIV, 1998, nr 2, s. 204.

⁴⁵ W. Kula, *The Seigneurie and the Peasant Family in Eighteenth-century Poland*, [w:] *Family and Society...*, s. 192–203 (wyd. polskie: *Dwór a rodzina chłopska*, [w:] W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983, s. 233–246).

⁴⁶ J. Kochanowicz, *The Polish Peasant Family as an Economic Unit*, [w:] *Family Forms in Historic Europe*, dz. cyt., s. 153–166; M. Kopczyński, *Dwór a rodzina chłopska. Przymus i koegzystencja*, [w:] *Dwór, plebania, rodzina chłopska. Szkice z dziejów wsi polskiej XVII i XVIII wieku*, red. M. Ślusarska, Warszawa 1998, s. 13–26; M. Szoltysek, *Dziedziczenie i międzypokoleniowa wymiana w parafii Bujaków, 1766–1803. Głos w dyskusji nad geografią europejskich form rodzinnych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” XXVI (tom w przygotowaniu).

⁴⁷ Por. A. Plakans, *Seignorial Authority and Peasant Family Life. The Baltic Area in the Eighteenth Century*, „Journal of Interdisciplinary History” V, 1975, nr 4, s. 629–654.

rodzinnego kolektywu i poszczególnych jednostek trzeba pozostawić otwartym.

Do kilku uwag polemicznych skłania też znaczenie przypisywane przez Hartman gospodarstwu domowemu. Choć zaproponowane w modelu Autorki ujęcie ich roli i oddziaływania jest oryginalne i interesujące, to jednak wątplić należy, czy oparłoby się ono krytyce, jaką wobec analitycznej przydatności pojęcia gospodarstwa domowego wniósł do badań nad rodziną nurt antropologiczny⁴⁸. Nietrudno też dostrzec, że eksponowane przez Hartman „gospodarstwa domowe” są w istocie wyabstrahowane od wszelkich kontekstów lokalnych. Razi zwłaszcza, że – podkreślając znaczenie oddziaływania systemów małżeńskich na sferę relacji wewnątrzrodzinnych – Hartman nie docenia roli innych czynników zewnętrznych mogących te relacje w poważnym stopniu kształtować, jak choćby osadzonej w konkretnych warunkach ekologicznych specyfiki rodzinnej ekonomiki⁴⁹. Propozycje Autorki warto by też skonfrontować z rozległymi badaniami porównawczymi Susan C. Watkins, która na materiale masowym z Europy XIX i początku XX w. pokazała, jak kształtujące się państwa narodowe w przemożny sposób oddziaływały na postawy reprodukcyjne swych mieszkańców, wyraźnie je ujednociając⁵⁰. Do ostrożności w przyjęciu zaproponowanego przez Hartman modelu oddziaływania między wspólnotami rodzinnymi a szerszymi procesami natury społecznej skłania też polityczno-ekonomiczny nurt antropologizującej demografii. Autorzy tacy jak Susan Greenhalgh czy David I. Kertzer pokazywali, jak zachowania demograficzne w konkretnych społecznościach kształtowane były przez strukturalne procesy zachodzące w ich otoczeniu lokalnym, regionalnym, a nawet w skali globalnej⁵¹.

Utyskiwanie nad niewuwzględnieniem przez zachodnioeuropejskich badaczy specyfiki środkowoeuropejskiej staje się już męczące. Faktycznie jednak, niewiele się w tym zakresie zmienia⁵². Historykom

⁴⁸ Omawiam to zagadnienie w: *Le secret weapon Anglais...*

⁴⁹ Zob. szczegółowe badania nad wpływem „ekotypów” na formy rodzinne: O. Löfgren, *Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation*, „Ethnologia Scandinavica” VI, 1976, s. 100–115.

⁵⁰ S.C. Watkins, *From Provinces into Nations. The Demographic Integration of Western Europe, 1870–1960*, Princeton 1991.

⁵¹ S. Greenhalgh, *Toward a Political Economy of Fertility. Anthropological Contributions*, „Population and Development Review” XVI, 1990, nr 1, s. 85–106.

⁵² Nieliczne wyjątki stanowią: R.L. Rudolph, *The European Family and Economy. Central Themes and Issues*, „Journal of Family History” XVII, 1992, nr 2, s. 117–138; A. Plakans, *Agrarian Reform and the Family in Eastern Europe*, [w:]

rodziny i demografom z Europy Zachodniej łatwiej dziś przychodzi uwzględnienie w perspektywie porównawczej regionów dalekowschodnich niż Europy Środkowej. Co więcej, prowadzone w takim właśnie stylu badania urastają ostatnio do rangi nowego paradygmatu⁵³. Marginalizowanie głosu środkowoeuropejskiego jest ze wszech miar niepokojące. Może jednak ten głos jest po prostu słabo słyszalny?

Jakkolwiek by było, ilość świadectw, które dziś – niecałą dekadę po śmierci Lasletta – zdają się w decydujący sposób nadszarpywać i tak już wąty konsensus wokół ustaleń pionierów angielskiej demografii i historii rodziny, nie pozwala na milczenie w obliczu tez Autorki *The Household and the Making of History*.

Lektura pracy Hartman skłania do refleksji innego jeszcze rodzaju. Można się z zaproponowaną przez Autorkę „wielką teorią” zgodzić lub nie, warto jednak zwrócić uwagę, że zastosowanie takich sposobów interpretacyjnych możliwe było tylko dzięki ogromnemu dorobkowi pozostawionemu przez poprzednie pokolenia historyków-demografów angielskich i nie tylko. Z optymizmem należy w tym miejscu zwrócić uwagę na podjęte ostatnio przez badaczy polskich zagadnienia takie jak struktura, cykl rozwojowy czy mechanizmy formowania się rodziny staropolskiej⁵⁴. Pomimo intensyfikacji badań w tym obszarze, przed polską demografią historyczną wciąż spory trud digitalizacji dostępnych zasobów archiwalnych, dalsze kwerendy oraz żmudne studia szczegółowe.

Tymczasem, na Zachodzie bez zmian.

Mikołaj Szotłysek

The History of the European Family, red. D.I. Kertzer, M. Barbagli, New Haven-London 2001, t. II, s. 73–105.

⁵³ Zob. np.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, red. T. Bengtsson, C. Campbell, J.L. Lee, Cambridge (Mass.) 2004 (nagroda American Sociological Association z 2005 r. za najlepszą pracę porównawczą z demografii historycznej).

⁵⁴ C. Kukło, *Typology of Households in the Polish Town of the Preindustrial Age*, „Polish Population Review” X, 1997, s. 248–265; tenże, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998; M. K o p c z y ń s k i, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998; M. S z o ł t y s e k, *Od makromodeli do mikrohistorii...*